

Sasfi Csaba

Reprodukció és mobilitás

*A középfokú oktatás társadalmi funkciói a dualizmusban**

Az iskola mint társadalmi intézmény jelentősége nem mindig egyértelmű. Van-
nak csoportok, amelyek az emelkedés eszközt látják benne, mások egyfajta
ellenségnek tekintik, sokan pedig közömbösen viszonyulnak hozzá. Ez nem is
annyira meglepő, ha tudjuk, hogy egy olyan viszonylag összetett intézménynek,
mint az iskola, több feladatköre is van, amely időről időre változhat, és új funk-
ciókkal bővülve sajátos jelleget ölthet. Ez a komplexitás nagyban hozzájárul az
iskola és általában az oktatás eltérő megítéléséhez, az azzal kapcsolatos attitű-
dök változatosságához. Alábbi írásunkban ennek az elvontan értelmezett isko-
lai intézménynek a működését vesszük szemügyre a középfokú oktatás példáján
a dualizmus időszakában, az úgynevezett boldog békeidőben. Azzal a szándékkal
tesszük ezt, hogy megmutassuk szerepköreit, illetve azt, hogy milyen hatást gya-
korolt társadalmi környezetére az iskolázás, vagyis az iskolahasználat által. Ezek
a szerepkörök ugyanis igen változatosak lehetnek, ezért fontos tanulságokkal
szolgálhatnak a jelen számára is az intézményes oktatás társadalmi természetének
megismeréséhez, az arról való gondolkodásunk elmélyítéséhez.

Egy korábbi közleményünkben bemutattuk a dualizmus kori Magyarország
középfokú oktatási rendszerének alapvető iskolatípusait. Vázoltuk ezek kialakulá-
sát és azt a folyamatot, amelyet a középfokú oktatási rendszer kibontakozásának
is nevezhetünk. E folyamat során az eredeti egyetlen szervezettípus, a gimnázium
mellett alig negyedszázad leforgása alatt sorra alakulnak ki a középfokú új iskola-
fajtái, sajátos képzési célokkal, tananyaggal és tantervekkel, valamint képzési és
képesítési jogosításokkal.¹

A nemzetközi szakirodalom Detlef K. Müller nyomán a *systematisation*
kifejezéssel illeti ezt a folyamatot,² amelyet rendszerképződésnek fordíthatunk.
Ennek lényege, hogy az egyes iskolatípusok sajátos képzési funkciói pontosan
meghatározottak, és ezek kapcsolódnak egymáshoz a középszintű oktatásban.
Ilyenformán ez a rendszer a különböző tanulmányi utak (iskolai pályák) átlát-
ható, kiszámítható lehetőségét kínálja. Ezek az utak, mivel más-más erőfeszítést
igényelnek és más-más életpályákra képesítenek (kvalifikálnak), eltérő értékkel
bírnak a társadalmi érvényesülés tekintetében.

Jelen írásunkban – e korábbi tanulmányunkhoz szorosan kapcsolódva, mint-
egy annak folytatásaként – azt vesszük vizsgálat alá, hogy a dualizmus végén

* Írásom az ELTE–MTA Válságtörténeti Kutatócsoportja keretében és támogatásával készült.

¹ Sasfi 2008.

² Müller et al. 1987: 6. A kérdéskör némileg részletesebb bemutatása: Sasfi 2013: 22–34.

miként alakult ennek az intézményrendszernek a használata, azaz az iskolázás társadalmi gyakorlata. Arra vagyunk ennek kapcsán kíváncsiak, hogy mely társadalmi rétegek milyen arányban léptek be az egyes iskolafajták tanulóinak sorába, és mennyi ideig tanultak azokban. Átfogóan pedig azt szeretnénk tudni, milyen volt egészében a középiskolai diákság társadalmi összetétele, illetve miként oszlott meg az öt legnépesebb iskolatípus között, továbbá hogy volt-e az egyes típusoknak sajátos „közönsége”. E korabeli kifejezésen azt kell értenünk, hogy az adott iskola diákjainak jellemzően milyen volt a szülői-társadalmi háttere, milyen foglalkozási csoport, társadalmi milió volt felülreprezentálva közöttük. Mivel az egyre inkább iskolai kvalifikációhoz, azaz bizonyítványhoz kötött középosztályi hivatások és foglalkozások betöltéséhez a felsőbb oktatásban végzett hosszabb-rövidebb tanulmányokon át vezetett az út, ezek részletes vizsgálatával a középosztályi státusreprodukció vagy kiválasztódás és az ezt kísérő szocializáció folyamatai tárulhatnak fel a kutatás számára.

E kérdéskörön belül a klasszikus középiskola-típus, a gimnázium diáksága társadalmi összetételének időbeli változását is nyomon kívánjuk követni, tekintettel ennek jelentékeny számszerű növekedésére, valamint azokra a kiépülő alternatív iskolázási lehetőségekre, amelyeket a polgári és a ráépülő felső középfokú iskolák nyújtottak. Ezek a folyamatok nyilvánvalóan erőteljes hatást gyakoroltak a társadalomszerkezet középső dimenziójára.

A korábban már idézett szakirodalom Fritz Ringer nyomán a *segmentation* fogalmával közelíti meg ezt a problémakört.³ Ezzel az alapvetően leíró jellegű kifejezéssel a fenti értelemben vett középfokú oktatási rendszeren belüli markánsan elkülönülő tanulmányi utak társadalmi jellemzőit kísérlelhetjük meg feltárni. Ezek a nagy számban és ismétlődően azonosítható iskolázási pályák képezhetik a rendszer egy-egy önálló, egymástól elhatárolódó részterületét vagy szegmensét. A szegmentáció esetén arról van szó, hogy az iskolatípus és az ezzel együtt járó tudásműveltség jellege szerint elkülönülő intézményi szektorok a diákság származása szerint is sajátos összetétellel bírnak. Egyszerűbben szólva, nem valósul meg az intézményes oktatás által átadott műveltség és tudás egyenlő hozzáférése. Így a klasszikus műveltség fenntarthatja elit jellegét, a nem klasszikus, modern (reál- és szakismeret) pedig a társadalom középső, alsó-középső rétegeiben terjed erőteljesebben. Ezt a megközelítést továbbgondolva egy olyan skála alapján minősíthetjük és értelmezhetjük az oktatási rendszer egészét vagy egyes szegmenseit, amelyek egyik végén a társadalmilag zárt (reproduktív), a másikon a nyitott (mobilitást biztosító) elvi jelleg a domináns. Az első esetben a szülői háttérben a tanult apák képezik a többséget, a másodikban a kevésbé tanult szülői háttér a meghatározó. A reprodukció jelensége mindkét szegmensben jelen lehet, de az adott történeti helyzetben nyilván a klasszikus szektorban van nagyobb jelentősége: nemcsak azért, mert régebbi gyakorlatról van szó, hanem ennek nagyobb presztízse miatt is, ami egyúttal a nagyobb mobilitási esélyt jelentette. Fontos hangsúlyoznunk,

³ Ringer 1979: 29; Müller et al. 1987: 7, 9.

hogy elvi jellegről van szó, amely meglehetősen viszonylagos, és időbeli változása újabb elemzési dimenziót nyit meg. Ebben az értelemben a kinyúló (*inclusion*) és bezáruló (*exclusion*) jelleg fogalmait használhatjuk, jelezve a folyamat időbeli irányát. Mindehhez hozzá kell illesztenünk még egy további igen fontos dimenziót, amely az összlétszám változására vonatkozik, vagyis arra, hogy a vizsgált oktatási rendszer tanulókapacitása növekszik, csökken, avagy stagnál-e. Jelentős növekedés esetén expanzióról beszélhetünk,⁴ ami nyilvánvalóan igen nagy mértékben befolyásolhatja, átrendezheti a korábbi, alacsonyabb létszám mellett kialakult jellemző iskolai pályákat, amelyeket ráadásul az új iskolatípusok kínálata is kibővíti.

Alapvető történeti sajátosság azonban, hogy e kor középszintű oktatási rendszerének szegmentációja hierarchikus: a legrégebbi, klasszikus középiskola-típus, a gimnázium (*collegium, lycée, public school*) által átadott műveltséganyag tradicionálisan az elitkultúra része, amelynek elsajátítása társadalmi tekintetben egy szimbolikusan kiemelt helyzetbe kerülést eredményez. Ez a kiemelt pozíció természetesen nem független attól, hogy a klasszikus középiskola elsődleges funkciója eredendően a felsőfokú tanulmányokra való előkészítés. A klasszikus általános műveltség mint képző, személyiségformáló tényező és a legmagasabb szintű szakismeretek együtt jelentették a tanulmányi teljesítményen alapuló társadalmi pozícióelérés intellektuális alapját. Ez feltétlenül kiemelt rangot adott a rendszeren belül ennek az iskolafajtának, amely legtisztábban a jeles rendű gimnáziumi érettségiben mint tanulói teljesítményben öltött testet. Azt mondhatjuk tehát, hogy a klasszikus középiskola-típus a középfokú oktatási rendszernek a szimbolikus értelemben vett elit szegmensét képezte.

A klasszikus kultúra és az azt közvetítő iskola egymaga természetesen nem képes biztosítani ezt a rangot: az e műveltséghez kapcsolódó társadalmi megkülönböztetések tradicionális formái adják azt a kontextust, amelyben ez a presztízs realizálódhat. Az úriember eszménye és a művelt középosztály mint virtuális közösség (vagy rend) konstrukciója képezte azt a társadalomszerkezeti dimenziót, amelyben ez a fenti elitiskolázottság privilegizált státusra konvertálódhatott. Ez a konverzió egyaránt szolgálhatta a státusreprodukción és az emelkedés útján történő státuselérést, más szóval az iskolázott középosztály reprodukcióját és bővített újratermelését, azaz új társadalmi elemekkel való feltöltődését. Ez az a két alapvető társadalmi funkció, amelynek valamilyen kombinációjával a vizsgált felsőbb oktatás működése jellemezhető. Ebből pedig következtethetünk arra, hogy az iskolázott középosztály rekrutációja miként megy végbe: milyen mértékben képes reprodukálni önmagát, illetve milyen egyéb társadalmi forrásokból meríti utánpótlását? Erre a kérdésre a felsőbb oktatás tanulóinak társadalmi származását vizsgálva jó közelítésű becslésekhez juthatunk, erre vonatkozó részletes – ezért igencsak munkaigényes – történeti mobilitásvizsgálatok és propopográfiai elemzések hiányában.⁵ Mielőtt a fenti kérdésfelvetés adatszerű elemzésére vál-

⁴ Archer 1982.

⁵ Cohen 1996: 5–6.

lalkoznánk, röviden utalnunk kell arra, hogy a hazai historiográfiában e területtel, társadalomtörténeti jelentőségéhez képest, kevesen foglalkoznak. A nem túl nagyszámú kutatás kapcsán elsőként Mazsu János nevét kell említenünk, aki a dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásait elemezve használta fel a korszak igen fejlett oktatási statisztikai adatait.⁶

Az oktatás kifejezetten társadalomtörténeti megközelítését elsőként Timár Lajos alkalmazta a fővárosi középfokú oktatás modernizációjának elemzésekor.⁷ A fentiekben bemutatott, az oktatást mint rendszert vizsgáló megközelítéssel és fogalomhasználattal leginkább Karády Viktor nem sokkal később, 1995-ben megjelent *A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása* című tanulmánya elemezte Magyarország dualizmus kori középiskolai oktatását.⁸ Noha számos ponton eltérő felfogást képviselünk, ezt a tanulmányt tekinthetjük írásunk közvetlen szakirodalmi előzményének.

Tanulmányunk további részében két, az eddigiekben vázolt témakörhöz kapcsolódó kérdést fogunk elemezni: 1) Először azt, hogy 1910 körül a legnépesebb öt középfokú oktatási intézmény diákságának társadalmi összetétele miként oszlott meg társadalmi nagycsoport szerint, ezen belül pedig miként különbözött intézménytípusok tekintetében. 2) A másik kérdés, amit meg kívánunk válaszolni, a következő: változott-e érdemben, és ha igen, miként módosult a klasszikus – vagy elit – középiskola, a gimnázium diákságának összetétele 1882 és 1910 között, amikor közel 80 százalékkal emelkedett az ebben az iskolatípusban tanulók száma.

ISKOLA ÁLTALI REPRODUKCIÓ ÉS MOBILITÁS KÖZÉPSZINTEN 1910-BEN

Az alábbiakban arra keresünk tehát választ, hogy az egyes iskolák közönsége, a társadalmi csoportok iskolahasználata szempontjából beszélhetünk-e a középfokú oktatás fenti értelemben szegmentált rendszeréről, vagyis a „hagyományos” és „modern” középosztályi csoportok elkülönült műveltségi újratermeléséről, illetve utóbbi esetében kitermeléséről? Azaz a két eltérő, klasszikus és modern iskolázási út diákságuk társadalmi összetételét tekintve viszonylag zárt vagy viszonylag nyitott? Reprodukció vagy mobilitás? Pontosabban fogalmazva, közönségét tekintve melyik milyen: inkább újratermeli a szülők iskolai végzettségét, vagy a szülőknél magasabb végzettséget ad?

E kérdésre annyiban tudunk válaszolni, hogy megnézzük, a 10–19 éves fiúk melyik iskolatípusban milyen arányban tanultak az egyes nagy társadalmi csoportkategóriák szerint. Erre egyrészt az 1910-es népszámlálás igen részletes foglalkozási, demográfiai és ekkor először felvett középiskolai végzettségi adatai

⁶ Mazsu 1980, 1987–88, 1997. Mazsu is megemlíti, hogy témáját részletes források és feldolgozások hiányában, „kerülő útra kényszerülve” elemzi a felsőbb oktatás diákjainak társadalmi viszonyai alapján (Mazsu 1980: 295).

⁷ Timár 1991.

⁸ Karády 1997. (E tanulmány először az *Educatio* c. folyóirat 1995. évi 4. számában jelent meg.)

adnak lehetőséget.⁹ Másrészt pedig a fejlett dualizmus kori oktatási statisztikának a szülők társadalmi állására – lényegében foglalkozására – vonatkozó adataira támaszkodhatunk. Sajnos ezek iskolai tagozatonként (alsó közép és felső közép) nem választhatók szét, ami ugyan jelentősen korlátozza a levonható következtetések pontosságát, ám meggyőződésünk szerint ezen adatok alapján is érdemi választ kaphatunk felvetett kérdésünkre.

A forrásokból összegyűjtött adatainkat az alább közölt táblázatokba rendeztük. Mielőtt azonban a részletes elemzésükhöz fognánk, röviden tisztáznunk kell az azokban szereplő öt legnépesebb középfokú iskola jelentőségét és egymáshoz való viszonyát.¹⁰ Ez az öt iskolatípus adta a középfokú iskolák 96 százalékát, ugyanakkor a középfokú oktatásban részt vevő diákság 98 százaléka ezen iskolák valamelyikét látogatta.

Eredetüket nézve a legrégebb köztük a *gimnázium*, amelyet modern intézményi formájában az 1599-es jezsuita Ratio Studiorum, az itt tárgyalt nyolcosztályos szerkezetű változatában pedig az 1850-es Entwurf hozott létre. Meg kell jegyezni azonban, hogy nemcsak a teljes, nyolcosztályos szerkezetű gimnáziumok működtek: a tendenciát tekintve ugyan egyre kisebb számban, de voltak algimnáziumok és úgynevezett csonka gimnáziumok is, amelyek 4 vagy csak 5-6 osztállyal rendelkeztek. 1910-ben a 178 gimnáziumból 33 (18,5%) volt még ilyen. A második iskolatípus a tanítóképző. Az elsőt, amely már önálló szervezeti formában – azaz nem elemi szintű iskolához kapcsoltnak – működött, 1828-ban alapították. Egyszerűs típusként az 1868-as népiskolai törvény alakította ki, 3 évfolyammal, ami 1871-ben 4-re emelkedett. A felvételi követelmény a közép- vagy polgári iskola négy osztályának elvégzése volt. A *reáliskolát* szintén az Entwurf hívta életre, akkor még csak 6 osztállyal, amely csupán 1875-ben egészült ki nyolcosztályossá és adott érettségit. A reáliskolák között is voltak nem teljes nyolcosztályos szerkezetűek: 1910-ben 32-ből 6 (18,8%). A *polgári iskolát* az 1868-as népiskolai törvény alakítja ki, felállítását lehetővé téve minden 5000-nél több lakost számláló, jelentős anyagi erővel rendelkező község számára, fiúknak 6, lányoknak 4 évfolyammal. Végül a *felső kereskedelmi iskolákról* kell elmondanunk, hogy ez a típus az 1857-ben alapított Pesti Kereskedelmi Akadémiából fejlődött ki – amelyben neve ellenére középszintű oktatás folyt. Ez az intézmény adta ugyanis a mintáját a VKM 1872-es rendeletével létrehozott középszintű kereskedelmi iskolának, amely 3 évfolyamos volt, és a felvételi követelmény, akárcsak a tanítóképző esetében, a közép- vagy polgári iskolai négyosztályos végzettség.

A tanítóképző és a felső kereskedelmi tehát felső középfokú iskola, amelybe 4 alsó középfokú osztályos előképzettségű diákok léphetnek be, azaz akik a gimnázium, a reál vagy a polgári 4. osztályát elvégezték. Hála a fejlett dualizmusbeli oktatási statisztikának, a 4. középfokú osztály utáni továbbtanulásról, illetve a pályaválasztásról is vannak adataink. Ezek alapján elég pontosan megállá-

⁹ Utóbbiak korabeli elemzésére Budai 1915, újabban pedig Nagy 2013.

¹⁰ A következő bekezdéseknél az iskolatípusokra vonatkozóan a korábban említett tanulmányomat használtam: Sasfi 2008.

pítható a diákok feláramlása az öt iskolatípuson belül, illetve között. Eszerint a legtöbben a gimnáziumban folytatják tovább tanulmányaikat az 5. osztályban a felső tagozaton, a reáliskolában már csak a diákok alig fele, míg a polgáriban elenyésző a számuk. Ezek alapján láthatjuk, hogy a polgári lényegében alsó középfokú iskola: 4. osztályának elvégzése után legnagyobb számban a felső kereskedelmibe léptek át tanulói, és jelentős, bár alig harmadannyi volt azok száma, akik tanítóképzőben folytatták tanulmányaikat. Figyelemre méltó az is – ami nincs benne az 1. táblázatban –, hogy a 4. polgárit elvégzők második legnagyobb hányada (21,5%) ipari pályát választott középfokú tanulmányai befejeztével. Ilyen nagyságrendben egyetlen másik iskolából sem léptek ki a munka világába. (A második következő nagyságrend a kereskedelmi pálya volt 8,7 százalékkal, ugyancsak a negyedik polgáristák között.)

1. táblázat

A gimnázium, a reáliskola és a polgári iskola 4. osztályában vizsgát tett nyilvános tanulók továbbtanulása

Továbbtanulás	1909/10. tanév			1908/9–10/11. tanévek átlaga		
	gimn.-ból	reál.-ból	polgáriból	gimn.-ból	reál.-ból	polgáriból
Gimnáziumban	5808	7	92	72,6%	0,3%	1,7%
Reáliskolában	2	795	41	0,1%	48,8%	0,6%
Polgári iskolában	25	10	229	0,3%	0,3%	4,2%
Felső kereskedelmi iskolában	619	325	1649	8,3%	21,5%	30,8%
Tanítóképzőben	414	49	524	5,2%	2,6%	9,6%
Katonai iskolában	195	53	81	2,3%	3,2%	1,7%
Egyéb szakiskolában	109	39	346	1,7%	2,9%	6,4%

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1909, 1910, 1911.

2. táblázat

A két legnépesebb felső középfokú iskola diákjainak előképzettsége

A diákok előképzettsége	Gimnáziumból	Reáliskolából	Polgári iskolából
Felső kereskedelmi iskola kezdő osztályában	23,9	12,5	63,6
Tanítóképző kezdő osztályában	41,9	5,0	53,1

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1910.

A 2. táblázat adataiból látható, hogy a felső kereskedelmik első osztályosainak majdnem kétharmada a polgáriból, valamivel kevesebb mint negyede a gimnáziumokból, és több mint tizede a reáliskolákból érkezett. A tanítóképzők elsősei között is a volt polgáristák voltak többségben, azonban csak minimális

mértékben, és mivel a reáliskolából ide igen kevesen jöttek, a negyedikes gimnazisták mindössze 10 százalékkal voltak kevesebben a polgári iskolákból jött tanulóknál. Azaz a tanítóképzőkben jelentősebb volt a gimnáziumi előképzettségük aránya, mint a felső kereskedelmikben. Mindezt azért volt fontos áttekintenünk, hogy pontosabban tudjuk majd értelmezni a 3. táblázat adatait.

A 3. táblázatban az 1910-es népszámlálás eredményei közül a foglalkozási ágazatoknak a középfokú fiúiskolázás szempontjából legfontosabb néhány adatát kombináltuk a diákok iskolatípusonkénti származási adataival. A sorokban található foglalkozási ágazatok a népszámlálási kötetben található sorrendben a következők:

- a *mezőgazdaság* (őstermelés) „önállóí”, (azaz birtokosok, akik nem álltak alkalmazásban) a kisbirtokosoktól a nagybirtokosokig;
- az *ipar és bányászat* „önállóí” (azaz a termelőeszközök tulajdonosai),
- a *kereskedelem, hitel és közlekedés* „önállóí” (lásd mint fent) és;
- a legtágabban vett *értelmiség*: a „polgári és egyházi közszolgálat”, a magánhivatalnokok, az úgynevezett szabad értelmiségi foglalkozások, a katona- és csendőrtisztek;
- a *magánzók*nak nevezett gyűjtőkategória, amely magában foglalja a nyugdíjasok, tőkepénzesek, életjáradékosok, házbirtokosok, eltartásosok és az úgynevezett magánzók kategóriáit;
- végül az *egyéb* ugyancsak gyűjtőkategória, a legszélesebb értelemben, mondhatni maradék elven, hiszen nemcsak az ágazatok alatt besorolt „egyéb segédszemélyzet” legkülönfélébb munkát végzőit (altiszt, előmunkás, munkás, segéd, szolga, gazdasági és házi cseléd) foglalja magában, hanem a külön ágazatban szereplő, különböző ágbeli és külön megnevezés nélküli napszámokat, valamint az egyéb és ismeretlen foglalkozásúakat és a foglalkozás nélkülieket is.

A népszámlálási adatokat természetesen sokkal részletesebb foglalkozási kategóriák szerint is közreadták, azonban mi a következő okokból ebben a hat átfogó kategóriában összesítve használjuk fel őket: Egyfelől mert az iskolázási adatokkal a vizsgált négy iskolatípusra vonatkozóan ugyan egészen részletes bontásban¹¹ rendelkezünk a Magyar kir. Statisztikai Hivatal jóvoltából, azonban a felső kereskedelmi iskolák ilyenfajta adatait nem gyűjtötték, vagy nem adták közre a hivatalos statisztika keretei között. Szerencsére találtunk megfelelően jó közelítésű adatokat, melyek az 1906/07. és 1907/08. tanévekből származnak, ám ezek a korábbi kezdetleges kategóriákban lettek összesítve.¹² Így aztán, ha mind az öt alapvető iskolatípust szerepeltetni akartuk a táblázatban, akkor ehhez az egysze-

¹¹ A statisztikai kiadványokban az 1909/10-es tanévben a középiskolák diákjainak szüleit 20, a polgári iskolák tanulóit 23, míg a tanítóképzők diákjainak szüleit megint csak 20 kategóriába sorolva adták meg az 1907/08-as tanévben.

¹² *Kereskedelmi Szakoktatás* 1907/08: 28 és 1908/09: 29. A két év adatait átlagoltuk, és az egyes származási csoportok százalékos arányait az 1909/10-es tanév felső kereskedelmi iskolai létszámára vetítettük.

rűsített kategorizációhoz kellett igazodnunk, és a többi iskolatípus adatait is eszerint kellett összevonnunk. Másfelől pedig, e kényszer pozitív oldalát keresve, úgy gondoljuk, hogy feltett kérdésünk lényegét illetően nem okoz feltétlenül problémát a szülők társadalmi állásának ez az erőteljes aggregációja, ugyanis éppen a reprodukció arányait és azon keresztül annak jellegét emeli ki szemléletesen.

Röviden még előre kell bocsájtanunk, hogy a táblázatban szereplő „8 középiskolát végzett” adat alatt mit vettek fel a korabeli népszámlálási biztosok: az általunk itt tárgyalt iskolatípusok közül csak a polgári iskolai végzettség maradt ki ezek közül, ugyanakkor beletartozott elsősorban a katonai középiskolai végzettség, továbbá kisebb számú középfokú szakiskolák elvégzése és a nem teljes középfokú előképzettséget igénylő magasabb szakintézményben, illetőleg szaktanfolyamokon szerzett végzettségek is. Vagyis egy meglehetősen szélesen értelmezett, alighanem a tanulmányok hossza és a megszerzett bizonyítvány alapján kijelölt iskolázottsági kört vettek figyelembe, amibe természetesen beleszámítottak a diplomások is. E mutató tekintetében fontos emlékeztetni arra, hogy a történeti körülmények folytán jelentős különbség volt a férfiak és a nők között: míg a keresők között a férfiak 3,3, addig a nők 1,8 százaléka végezte el a középiskola 8 osztályát. A nők magasabb iskolázásának intézményi lehetőségei ugyanis csak a 19. század utolsó harmadában kezdtek kibontakozni, lendületet pedig inkább a századfordulón vettek. Ennek következtében a kereső férfiak középiskolázottsági mutatóit vettük alapul, mert ezek pontosabban jelzik az iskolázottsági reprodukciót. A tényleges arányok mind pontosabb becslése végett azonban megadtuk azt is, mekkora a férfiak aránya az összes kereső között.

Ha az összes középfokú iskolában tanuló fiút nézzük, az nem okoz meglepetést, hogy a legnagyobb arányban (58%) az értelmiség kategóriába soroltak fiai járnak középfokú iskolákba, hiszen ebben a csoportban a férfi keresők kétharmadának van legalább nyolcosztályos középiskolai végzettsége. Ezen belül természetesen ez a mutató a közszolgálati és szabad pályás értelmiségnél volt a legmagasabb (76%) és az ipar tisztviselőinél a legalacsonyabb (46%). A táblázat leginkább meglepő eredménye az, hogy a magánzók amúgy csekély számú fiúgyermek is ugyanilyen nagyságrendben látogatta ezeket az iskolákat, ám a nyolcosztályos középiskolai végzettség mutatója az ő kategóriájukban csak negyede az értelmiségének. Ezt részben magyarázza, hogy a keresők többsége nő volt ebben a kategóriában. Ezekből a statisztikai értékekből jó alappal következtethetünk arra, hogy az ebből a csoportból kikerülő diákok jelentős – talán meghatározó – része a nyugdíjat élvező özvegy anyákhoz tartozott, amely diákok esetében az elhunyt apa magasán iskolázott lehetett.

Ezt a két csoportot egyértelműen *reproduktív*nak nevezhetjük, hiszen a szülők nyolcosztályos középiskolai végzettsége igen magas volt, illetve – a magánzók esetében – lehetett.

A két kiemelkedően magas csoportot a kereskedelem-közlekedés önálló követik viszonylag szorosan (41%) a beiskolázási rangsorban, ám a középiskolai végzettség arányát tekintve már jelentősen lemaradva, hiszen az csak

*A magyarországi középfokú iskolázás néhány jellemző mutatója 1910-ben
(1909/10. tanévi adatok)*

Foglalkozási ágazat	Összes kereső	Keresők között férfi		százalék		Férfi keresők között 8 középsikolát végzettek	Egy keresőre eső 10-19 éves férfi	10-19 éves férfiak létszáma	10-19 éves férfiak közül az 5 legnépesebb középfokú iskolatispumba jár összesen	százalék					Felső kereskedelmi iskolába
		Keresők között férfi	Férfi keresők között	Gimnáziumba	Reáliskolába					Polgári iskolába	Tanítóképzőbe				
Értelmiség	310 390	79,0	66,6	0,19	59 242	57,9	39,8	5,1	7,7	2,3	3,0				
Magánzó	192 716	41,7	15,4	0,07	14 287	57,4	36,3	6,2	6,2	3,2	5,5				
Kereskedelem	146 891	88,0	4,2	0,24	35 469	41,4	17,9	5,4	10,7	0,5	7,0				
Ipar-bányászat	440 408	88,0	0,9	0,20	88 028	21,6	8,5	2,3	8,1	1,0	1,7				
Mezőgazdaság	2 864 041	78,2	0,3	0,25	704 074	2,3	1,4	0,1	0,5	0,1	0,1				
Egyéb	3 796 527	76,0	0,2	0,26	993 304	2,1	0,7	0,2	1,1	0,1	0,1				
Magyarország összesen/átlag	7 750 973	76,4	3,3	0,24	1 894 404	6,0	1,6	3,1	0,5	0,4	0,3				

Forrás: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása (IV, V, VI. rész); Magyar statisztikai évkönyv 1910.

Megjegyzés: A középiskolás (gimn. és reál) osztályvizsgát tett nyilvános és magánatanulók 98%-a a 10-19 éves korosztályból került ki (Magyar statisztikai évkönyv 1910: 365). A férfi tanítóképzők diákjainak pedig 81%-a a 15-19 éves korosztályba tartozott (Magyar statisztikai évkönyv 1910: 355).

egyharmada-egynegyede a magánzó kategóriáéna. Ezt a csoportot *iskolázási mobilitásra beállított*nak nevezhetjük.

A következő csoport az ipar-bányászat önálló, a beiskolázási arányt tekintve még mindig számottevő a több mint egyötödös értékkel, azonban a középiskolázottsági mutató itt már igen alacsony, az 1 százalékot sem éri el. Ezzel együtt az aránylag nagy létszámú korosztályos fiú népesség viszonylag magas beiskolázási szintje és az alacsony egy keresőre eső 10–19 éves fiúk mutatója ugyancsak sajátos *mobilitási* mintát mutat: az alacsony iskolázottságú szülők fiainak gyakoribb középfokú beiskolázását.

E csoportok után egy nagyságrendi választóvonalat láthatunk: a mezőgazdaság és az egyéb kategória arányszámái és mutatói igen közel állnak egymáshoz, és nagyságrendileg térnek el az eddigiekétől: a keresők száma többmillió, az egy keresőre jutó 10–19 éves fiúk aránya a legmagasabb, a beiskolázási arány a 3 százalékot nem éri el, a középiskolai végzettség pedig 0,2–0,3 százalékos. Erre a két nagy kategóriára valójában a *távolmaradás* kifejezés a legtalálób: nagy tömegükhöz képest alig vannak jelen az oktatásnak ebben a szegmensében. Az agrárkeresők esetében ez annál inkább érthető, mivel falusi lakhelyük miatt az ő számukra az iskolák fizikai elérése olyan további hátrány jelentett, ami a városi munkásság esetében nem jelentkezett. Ez utóbbi csoportok eredményei kapcsán kijelenthetjük, hogy ez az oktatás valójában szűk körű volt. Ha az alsóbb rétegeket tekintjük, számukra igen kicsi esély nyílt a klasszikus középiskola elérésére. Ám ezt történeti sajátosságnak kell tekintenünk, annak a történeti léptékű folyamatnak a kezdeti szakaszaként, amelynek eredményeként az oktatás egyre magasabb szintjei egyre szélesebb rétegek számára válnak realitássá.

4. táblázat

Az öt legnépesebb középfokú iskola diákjainak társadalmi megoszlása az 1909/10. tanévben

Foglalkozási ágazat	Összes diák (100%)	Gimnáziumban	Reáliskolában	százalék		
				Polgári iskolában	Tanítóképzőben	Felső kereskedelmiben
Értelmiség	34 278	68,7	8,7	13,4	3,9	5,2
Magánzó	8 196	63,3	10,7	10,8	5,7	9,5
Kereskedelem-közlekedés	14 698	43,3	12,9	25,9	1,1	16,8
Ipar-bányászat	19 025	39,5	10,5	37,6	4,7	7,7
Mezőgazdaság	16 006	60,2	5,7	22,1	6,5	5,4
Egyéb	20 692	31,4	8,3	51,3	4,4	4,6
Összesen/átlag	112 895	52,1	9,2	27,1	4,3	7,4

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1910.

Ha az elemzésben továbblépve az egyes csoportok iskolatípusok közötti megoszlását vizsgáljuk, megint azt láthatjuk, hogy az értelmiség és a magánzók mutatói nagyon közel esnek egymáshoz: kiemelkedően magas, többségi az arányuk a gimnáziumban, de a többi iskolafajtában is még viszonylag jelentős. A magánzók fiai azonban az értelmiségénél valamivel nagyobb arányban tanulnak a reáliskolákban és közel kétszer annyian a felső kereskedelmikben, továbbá a tanítóképzőkben is kiemelkedő az arányuk.

A kereskedelem-közlekedés kategóriába soroltak fiainak arányai ettől markánsan eltérnek: a gimnáziumban a legmagasabb az aránya ennek is, de az értelmiségi-magánzó származásúak arányának kb. csak a fele. Az ez után következő hányada a korosztályos népességnek a polgáriban található, ezt követi a felső kereskedelmi. A két utóbbi arányt összeadva az majdnem megegyezik a gimnáziuméval. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a reáliskolákban is a legmagasabb, egytizedes arányban tanultak fiaik, akkor kijelenthetjük, hogy a klasszikus középiskolának, a gimnázium alternatívájaként kiépült modern középfokú oktatásnak – reáliskola, polgári és felső kereskedelmi – e csoport adja a domináns közönségét.

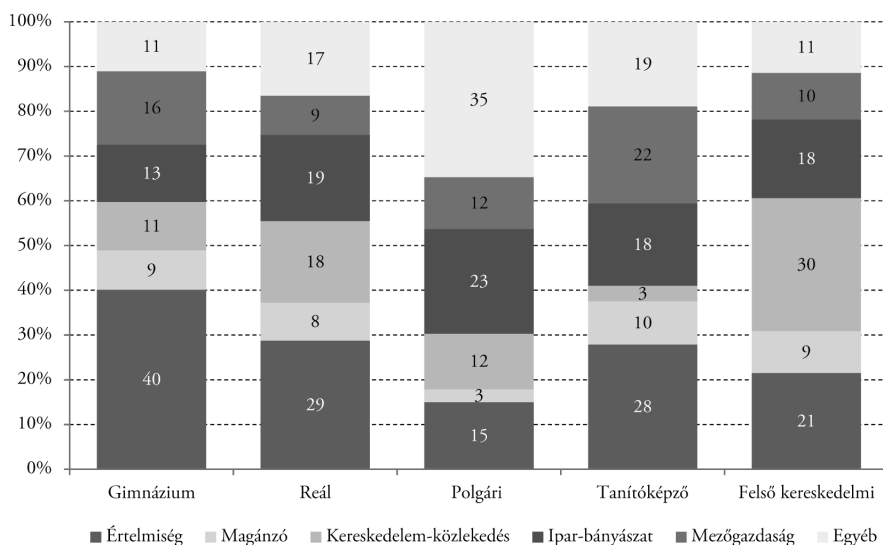
Az ipari foglalkozású szülői háttérrel rendelkező diákok arányainak fő sajátossága, hogy legnagyobb, egyenlő aránnyal a polgáriban és a gimnáziumban képviseltetik magukat, de a reáliskolában és a két felső középfokúban, a felső kereskedelmiben és a tanítóképzőben is valamivel átlag felett tanultak.

Utoljára, ha az östermelés kategóriába sorolható családokból származók arányait vesszük, azt láthatjuk, hogy e csoport fiai közül legtöbben a gimnáziumot részesítették előnyben, de viszonylag sokan jártak polgári iskolába is. A reáliskolában és a felső kereskedelmiben átlag alatti mértékben tanultak, ellenben a tanítóképzőt a legnagyobb arányban látogatták mindegyik csoport közül.

Ha az öt legnépesebb középfokú iskola diákságának társadalmi hátterét vizsgáljuk, akkor kijelenthetjük, hogy a leginkább reprodukzív jellegű a klasszikus típus, a gimnázium. A gimnáziumot a tanítóképző és a reáliskola követi ebben a sorban. E három iskolában a többségi csoportot az értelmiség adja. A legtöbb alacsony iskolázottságú szülő a polgáriban található, itt közel fele ilyen a diákoknak. A tanítóképzőben is magas, több mint 40 százalék a szerény háttérrel rendelkező mobil diákok aránya, és ezek között is legmagasabb az agrárszármazásúak részaránya mind az öt iskolatípuson belül. Ugyanakkor a magas iskolázottságúak előbb említett kiemelkedő arányukkal tőlük alig maradnak el (41%, illetve 38%). Az mondhatjuk, hogy ebben az iskolatípusban a legkiegyensúlyozottabb a reprodukzív-mobil összetétel. Talán még az említésre méltó, hogy a kereskedelem-közlekedés önállóik vannak ebben az iskolában az átlagnál jóval alacsonyabb arányban képviselve. Igen karakteres a felső kereskedelmi iskola szülői társadalmi háttere: mind a reprodukzív, mind az alacsony iskolázottságú csoportok átlag alatti súllyal vannak itt jelen, és a többségi csoportot a kereskedelem-közlekedés kategória önállóik adják.

1. ábra

Az öt legnépesebb középszintű iskolatípus diákjainak társadalmi háttere az 1909/10. tanévben a szülők foglalkozása alapján

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1910.

Az előbbi megállapításokat az iskolatípus aggregált mutatói alapján tettük, nyilvánvalóan az egyes iskolák esetében változatos mintázatait találhatjuk a diákság társadalmi és felekezeti összetételének, a konkrét iskolák „közönségének”.¹³

A fenti táblázatok adatai valójában csak első szakaszát jelenthetik egy mélyebb elemzésnek, mivel a két nyolcosztályos középiskola-típus (gimnázium és reáliskola) összes diákjára vonatkoznak az itt 4 osztállyal figyelembe vett polgári és a valóságosan négyosztályos tanítóképző, valamint a háromosztályos felső kereskedelmi iskolával szemben. A nyolcosztályos adatoknak alsó és felső tagozatra bontásával kaphatnánk egészen pontos képet a középfokú iskolahasználat arányairól, a középszintű oktatás társadalmi szegmenseiről, az ebben az intézményi térben megvalósuló reprodukció és mobilitás sajátos pályáiról vagy csatornáiról. Ehhez az elemzéshez azonban a középiskolai anyakönyvi adatokból történő rétegzett mintavételre lesz szükség.

A középfokú oktatásról a fenti adatok alapján kibontakozó képet úgy foglалhatjuk össze, hogy ebben az intézményi mezőben az egyik utolsó békeévben a klasszikus iskolatípus, a gimnázium foglal el domináns helyzetet. Egyrészt azért, mert még ekkor is a legnagyobb diáklétszámmal rendelkezett. A két

¹³ Az iskolai szintű statisztikai elemzésre lásd: Sasfi 2010. A hagyományos iskolatörténeti monográfia pedig az anyakönyvi és az iskolai értesítőkből megjelent adatok név szerinti feldolgozásával társadalomtörténeti irányban jelentősen továbbfejleszthető (Sasfi 2013: 58).

alulról, azaz 10 éves kortól induló másik iskolatípus, amit modern középiskolának is nevezhetünk, ugyan együttesen nagyobb számban működött ekkor már, azonban az együttes diáklétszámuk tekintetében még mindig csak alig több mint háromnegyedét (76,7%) adták a gimnáziumi létszámnak.

A gimnázium meghatározó helyzetét másfelől sajátos intézményi jellege magyarázza: jóllehet a leginkább reprodukzív a szülők iskolázottságát tekintve, mégsem exkluzív, minthogy a reprodukciók legfeljebb is csak a felét adják a diákoknak. Ebben az értelemben kellően *komprehenzívnek* tekinthetjük, azaz olyan jellegű oktatási intézménynek, amelyben többféle társadalmi háttérű, különböző célú és motivációjú diákok tanultak együtt rövidebb-hosszabb ideig. Ebben természetesen szerepet játszott az is, hogy a gimnázium alsó négy osztályával előkészítő szerepkört töltött be a két felső középfokú iskola, a tanítóképző és a felső kereskedelmi részére. Ezzel együtt fontos hangsúlyozni azt a sajátos szocializációs dimenziót, amely az átadandó műveltségi anyagon túlmenően gyakorolt többé-kevésbé meghatározó befolyást az ebben az intézményrendszerben részt vevő fiatal emberekre.

Tanulmányunk további, második részében azt vizsgáljuk, hogy a klasszikus középiskolának, a 20. század első évtizedében is domináns gimnáziumnak miként alakult a diákközönsége, vagyis diákságának társadalmi összetétele közel egy emberöltő leforgása alatt, miközben a diáklétszám majdnem megkétszereződött.

A GIMNÁZIUMI DIÁKOK TÁRSADALMI HÁTTERÉNEK VÁLTOZÁSA A DUALIZMUS FELÍVELŐ SZAKASZÁBAN (1882–1910)

A gimnázium az itt következő vizsgálat kezdő évében, 1882-ben vélhetően még dominánsabb volt, hiszen a többi, fentebb vizsgált középfokú iskolatípus még kevésbé volt elterjedt. Vagyis az intézményi környezet eltérő volt, ám ennek hatására nem könnyű következtetni a reprodukciós jelleget illetően. Így, a korábban idézett nemzetközi szakirodalom nyomdokain csak általánosságban fogalmazhatjuk meg alapvető kérdésünket, amire az alábbiakban akarunk választ kapni: a diákok társadalmi összetételét tekintve záródik-e vagy nyílik a gimnázium intézménye, amelynek befogadóképessége határozottan növekedett a dualizmus utolsó harminc évében.

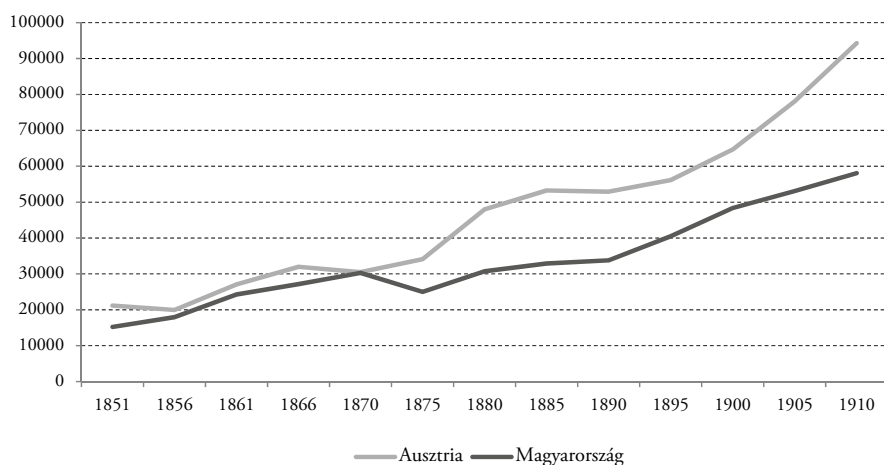
Mielőtt a hagyományos középiskola, a latint tanító és főként klasszikus műveltséget átadó gimnázium társadalmi funkcióinak változását vizsgálnánk, nézzük meg a gimnazisták számának időbeli alakulását a polgári korszak első hatvan évében. Arra is lehetőségünk nyílik ráadásul, hogy a monarchia Lajtán túli területén működő gimnáziumok diáklétszámával együtt szemléljük ezeket az adatokat.

Az ötévenkénti magyarországi adatok 1870 és 1890 között stagnálást mutatnak, sőt a 70-es évek közepén visszaesést is jeleznek. Az ausztriai adatok 1870-ig nagyjából együtt mozognak a magyarokkal, majd innentől erőteljes növekedés-

nek indulnak. Ezt a növekedést 1885-től itt is stagnálás váltja fel, ami 1895-ig tart, amikor újabb, az ugyancsak emelkedésnek induló magyarországinál erőteljesebb növekedés tapasztalható. A gimnáziumi tanulólétszámokra ható társadalmi-gazdasági erők részletes feltárására mindeddig nem került sor, valójában erre vonatkozóan még megalapozott hipotézis sincs. A gimnáziumi beiskolázás és az ott végzett tanulmányok hossza vélhetően kevésbé érzékeny a gazdasági válságokra és konjunktúrákra, továbbá a szegényebb rétegeket érintő megélhetési és egészségügyi krízisekre. Ennek feltehető oka az lehet, hogy a gimnáziumban hosszabban tanuló fiúk túlnyomóan a jobb módú családok közül kerülnek ki, a népesség azon részéből, amely jórészt védett ezektől a hatásoktól. Mindazonáltal a beiskolázás motívumai és a tanulmányok abbahagyásának indokai fontos kiindulópontjai lehetnek a létszámváltozás magyarázatainak, ha induktív eljárással közelítjük meg a problémát.

2. ábra

Ausztria¹⁴ és Magyarország¹⁵ gimnáziumi diákjainak száma 1851 és 1910 között

Forrás: Cohen 1996: 272; Barsi 1869; Láng 1886; Schimmer 1858; *Statistisches Jahrbuch 1863*.

Megjegyzés: Tanév végén, nyilvános és magántanulók együtt.

¹⁴ Az alpesi területek, Cseh- és Morvaország, valamint Szilézia gimnáziumainak adatai alapján (Cohen 1996: 8–9).

¹⁵ Magyarország adatai Erdéllyel együtt, Horvát-Szlávnország nélkül, 1861-ben az 1863-as adatokkal.

Az ausztriai növekedési tendenciával a magyarországit összehasonlítva azonban bizonyos fokig igazat kell adnunk Karády Viktornak, aki a kiegyezéstől 1910-ig a „középiskolai kereslet hosszú távú pangásáról” ír.¹⁶ Az kétségtelenül megállapítható a fenti ábra alapján, hogy a hazai gimnazisták létszáma a Lajtán túlnál egy nagyságrenddel alacsonyabb pályán mozgott 1870 után.

Azt is megfigyelhetjük a fenti grafikonon, hogy a következőkben elemzendő időszakban, 1882 és 1910 között a gimnáziumi tanulók létszáma határozottan, 77 százalékkal növekedett. Mindeközben az iskolatípus vonatkozásában releváns 10–19 éves férfinépeség csak 44 százalékkal gyarapodott. Az általunk vizsgált kérdés az, hogy e közel harminc év alatti létszámnövekedés jelentősen átalakította-e a gimnáziumi diákság társadalmi összetételét, vagyis jelentékenyen megváltozott-e ezáltal a középiskola társadalmi funkciója. A funkcióváltáson ebben a vonatkozásban azt értjük, hogy újabb, gyerekeiket korábban ebben az iskolatípusban nem taníttató társadalmi csoportok jelentek meg itt, miáltal a korábbi arányok jelentősen megváltoztak. Ilyen arányváltozások mögött természetesen többféle ok állhatott, amelyek számbavételére itt nem is teszünk kísérletet, hanem csak a jelenség bekövetkezését vagy hiányát akarjuk megfigyelni.

Alábbi elemzésünk három különböző évből vett adatokon alapul: az 1881/82-es, az 1894/95-ös és az 1909/10-es tanév gimnazistáinak származási adatait elemezzük. Az első időpontot az indokolja, hogy ekkortól rendelkezünk teljes körű (minden középiskolától begyűjtött) származási adattal, amelynek akkori megnevezése így hangzott: „a szülő polgári állása”. A végpont pedig az az 1910-es év, amelyben már az előbbieket során is vizsgáltuk a középfokú oktatás viszonyait. Ennek kiválasztását az ebben az évben végzett rendkívül adatgazdag népszámlálás indokolta, a most következő retrospektív vizsgálatot ebből a pontból indítottuk visszafelé az időben. A két végpont közé pedig egy közbülső évet vettünk be a vizsgálatba, mintegy áthidalásul.

A két időmetszet között majdnem 30 év telt el, ami azt jelenti, hogy az 1880 körül középiskolába járt diákoknak a fiai 1910 körül lehetnek hasonló korban, így a diákság egy teljes generációs kicserélődése ment végbe a kezdeti és a záró időpont között.

Intézménytörténeti nézőpontból pedig azt kell figyelembe venni, hogy 1883-ban születik két olyan törvény, amely alapvető befolyással lehet a középfokú oktatás, elsősorban a középiskola diáknépeségének szerkezeti változására: az I-es, a köztisztviselők kvalifikációs követelményeit előíró törvénycikk, és a XXX-as számú, a középiskolai törvény. A társadalom foglalkozási szerkezetében is nyilvánvalóan jelentős változások mentek végbe ilyen nagy, 30 évnyi idő alatt, ezek közül csak az iparosodás megindulására, pontosabban a gyáripár kialakulására utalunk. Mindezek alapján feltételeztük azt, hogy az 1882-es egy olyan korai időpont, amikor még jelentősen más lehet a középiskolai diákság társadalmi összetétele.

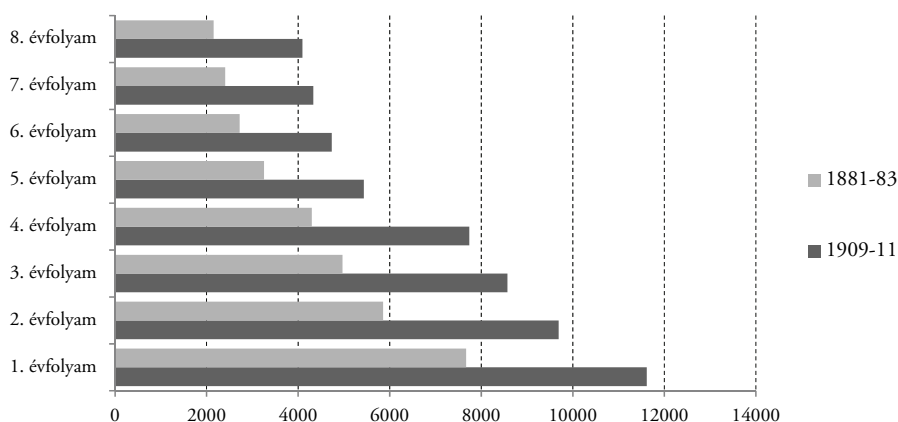
¹⁶ Karády 1997: 171.

Mielőtt ennek részletes elemzéséhez hozzáfognánk, érdemes egy olyan indikátort is megvizsgálnunk, amely a gimnázium által betöltött funkciókra vethet fényt.

Alapkérdésünk szempontjából fontos lehet az iskolatípus osztályprofilja, azaz a tanulók megoszlása az egyes osztályokban. Ez ugyanis utal a funkciókra: ha csekély a diákok lemorzsolódása, akkor az első osztályba beiratkozók túlnyomó többsége elvégzi a teljes iskolát, annak mind a nyolc osztályát. Ebben az esetben az osztályok grafikus képe egy oszlopot vagy hasábot formál. Ha nagyarányú az egyes osztályok utáni kilépés, akkor az egyre csökkenő létszámú osztályok egy piramis alakzatot mutatnak.¹⁷ Utóbbi esetben vagy az erős tanulmányi szelekció, vagy az alsóbb osztályok előkészítő funkciója állt a jelenség mögött. Az utóbbi esetben a korai kilépőknek eleve nem volt célja a teljes gimnáziumi végzettség megszerzése. Mint korábban láthattuk, a tanítóképző és a felső kereskedelmi is, nem kis mértékben a 4. gimnáziumi osztályt végzettek közül nyerte első osztályosait. E szempontból hasonlítjuk össze a gimnáziumok összlétszámából kialakított osztályprofilját a kezdeti és a záró három év átlaga alapján, amit az alábbi ábrán láthatunk.

3. ábra

A gimnázium osztályprofilja hároméves átlagok alapján az 1880/81–82/83 és az 1908/09–10/11 közötti időszakban

Forrás: Láng 1886; *Magyar statisztikai évkönyv 1909, 1910, 1911.*

A 3. ábrán a két alakzat lényegileg nem tér el egymástól, mindkettő piramisforma. Ami szembetűnő különbség mutatkozik, azt a 4. osztály utáni fellépésnél láthatjuk: a vizsgált szakasz végén jóval nagyobb arányban lépnek ki ekkor a gimnáziumból, mint a korszak elején. Ezt az osztályok közötti fellépések százalékos

¹⁷ A séma magyarázatát lásd: Sasfi 2013: 410–411.

kimutatása is megerősíti: a kezdeti időszakban minden osztályból kisebb arányban léptek fel a következőbe, mint a záró szakaszban – kivéve a 4. osztályt. Ennél az osztálynál fordított ugyanis a helyzet: 1909–11 között csak a tanulók 70 százaléka tanult tovább az ötödikben, míg 1881–83 között ez az arány még valamivel több mint háromnegyed.¹⁸ Ez egyértelműen a gimnázium előkészítő funkciójának erősödését jelzi – jóllehet a korai időszak kevesebb kilépőjének további pályájáról még keveset tudunk.

5. táblázat

A gimnázium egyes osztályaiból a magasabb osztályba lépés arányai az előző osztály százalékában

	1. osztály	2. osztály	3. osztály	4. osztály	5. osztály	6. osztály	7. osztály	8. osztály
1880/81–82/83	100	76,4	84,8	86,5	75,7	83,6	88,5	89,5
1908/9–10/11	100	83,4	88,5	90,3	70,2	87,2	91,5	94,5

Forrás: Láng 1886; *Magyar statisztikai évkönyv 1909, 1910, 1911.*

Mielőtt a gimnáziumi tanulók származás szerinti összetétele változásának elemzésébe belekezdenénk, fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a fenti, 1910-es összevetéshez képest az alábbi időbeli összehasonlításnál némileg módosultak a származási kategóriák. Ez esetben a rendelkezésünkre álló gimnáziumi származási adatok időről időre változó, alapvetően szaporodó és specializálódó konkrét kategóriáit kellett homogenizálnunk valamiképpen a közös nevező logikája alapján: olyan kategóriákat kellett alkalmaznunk, amelyek mindhárom időpontban azonos jelentéstartalommal bírtak. Ebben az esetben ez a művelet azt eredményezte, hogy éppen a reprodukció, avagy a képzetek korábban csak értelmiségként megjelenő kategóriája három részre oszlott. Az ipar-bányászat és a kereskedelem-közlekedés előző esetben alkalmazott kategóriái viszont egybe lettek vonva polgári kereset néven. Az egyéb kategória változatlan tartalommal jelöli az alsóbb rétegeket, az úgynevezett személyes szolgálatot tevőket, illetve a fizikai munkát végzőket. Kimaradt a magánzó kategória, mert azt csak 1898-tól alkalmazta az oktatási statisztika („magánzó vagy jövedelméből élő”). Ezek szerint az alábbiakban alkalmazott kategóriák a következő tartalmat foglalják magukban:

- önálló értelmiség: orvos, ügyvéd, lelkész stb. (később más értelmiség);
- mezőgazdaság: önálló östermelő;
- polgári kereset: önálló kis-nagyiparos, kis-nagykereskedő, vállalkozó;
- köztisztviselő: állami és községi tisztviselő;
- magántisztviselő;
- egyéb: altiszt, személyes szolgálatot tevő, munkás, szolgálta.

¹⁸ Lásd továbbá az 1. táblázatot, ahol a 4. osztály után tovább tanulónak ez az aránya valamivel kevesebb, ami az eltérő korabeli adatkezelésből adódik.

Az 1882-es és a – már különben jóval részletesebb – 1895-ös adatokban vannak még tartalmi bizonytalanságok: ilyen például, hogy a közhivatalnokok közé, vagy az egyéb („személyes szolgálatot tevő, munkás, szolga”) rovatba sorolták-e az 1910-ben már elég jelentős hányadot (2,6%) kitevő közhivatali altiszteket, szolgálkat. A táblázat 1910-es sorában ezeket az egyéb kategóriába tettük. Az is kérdéses némiképpen, hogy 1882-ben mit soroltak pontosan az önálló értelmiség kategóriába, mert csak a későbbi években jelezték ezt részletesebben (orvos, ügyvéd, lelkész stb.). 1910-ben a „pap, tanár, tanító” és az „egyéb értelmiség (orvos, ügyvéd, közjegyző, gyógyszerész stb.)” rovatokban levőket vontuk itt össze. A polgári kereset kategóriába 1895-ben és 1910-ben is belevettük a bányászat és kohászat, a hitelélet és közlekedés ekkor már külön kategóriában kimutatott önállóinak adatait.

A fenti módon összeillesztett adatokból álló 6. táblázat és az ezt megjelenítő 4. ábra alapján az alábbi lényegi megállapítások tehetők az 1882 és 1910 közötti változásokra.

6. táblázat

A gimnáziumi diákok származás szerinti összetétele az 1881/82-es, 1894/95-ös és 1909/10-es iskolai tanévben

Tanév	Összes diák	Önálló értelmiség	Mezőgazdaság	Polgári kereset	Köztisztviselő	Magántisztviselő	Egyéb
1881/82	33 649	8124	7072	10 632	4258	1619	1944
1894/95	40 483	7863	7752	10 944	6494	2056	3212
1909/10	58 766	11 019	9638	13 881	7421	5124	5873
<i>százalék</i>							
1881/82	33 649	24,1	21,0	31,6	12,7	4,8	5,8
1894/95	40 483	19,4	19,1	27,0	16,0	5,1	7,9
1909/10	58 766	18,8	16,4	23,6	12,6	8,7	10,0

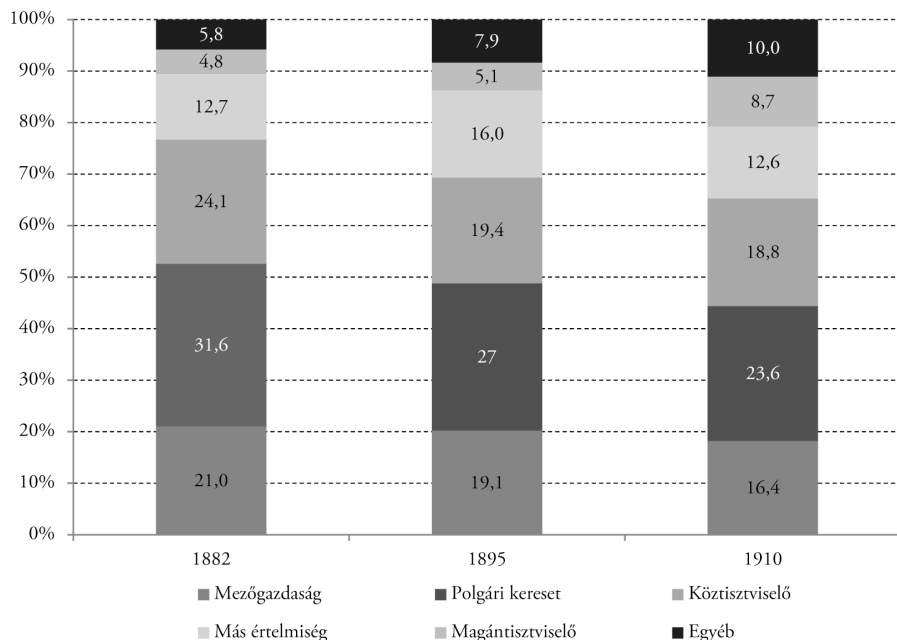
Forrás: A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló... tizenharmadik... huszonötödik jelentése; Magyar statisztikai évkönyv 1910.

A legszembeötlőbb tendencia a magánalkalmazottak és az egyéb kategória arányának lényegében azonos mértékű folyamatos növekedése, többé-kevésbé a többi kategória rovására. Nem túl nagy arányuk a korszak végére csaknem megkétszereződik. Legnagyobb – és ugyancsak folyamatos – a részaránycsökkenés a polgári kereset önállóiban, majd pedig a köztisztviselőknél. A mezőgazdaság kategória önállóinak hányada is csökkent, de az összes kategória közül a legkevésbé. Az önálló értelmiség aránya pedig a két végpont között változatlan volt, ám a középső mintavételi évben ezeknél valamivel magasabb szintet ért el.

Az arányszámok alapján jól látható a két modern réteg, elsősorban a munkások és altisztek, másodsorban a magánhivatalnokok, azaz a gazdasági értelmiség

4. ábra

A gimnáziumi diákok származás szerinti összetétele az 1881/82-es, 1894/95-ös és 1909/10-es iskolai tanévben

Forrás: 6. táblázat.

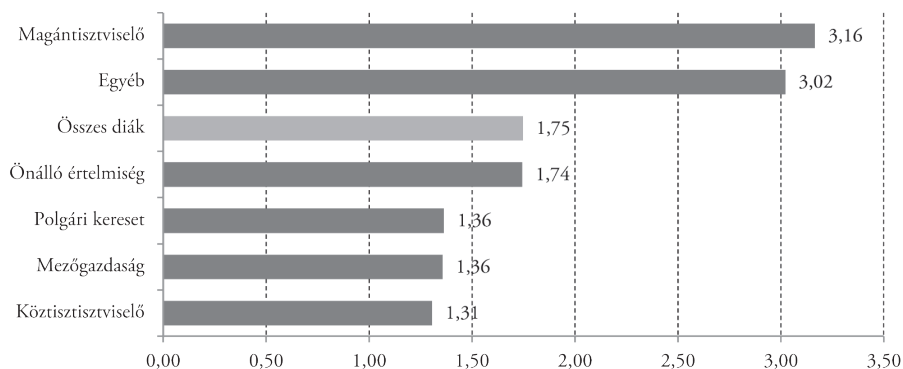
előretörése. Ennek ellenére a képzettek (vagy tanultak) rétege – az 1910-es összehasonlításnál „értelmiség” –, ha minimális mértékben is, de csökkent. A legnagyobb többségi csoport a jelentős pozícióvesztés ellenére azonban a polgári kereset kategóriája marad, ám kérdés, hogy esetükben mennyire beszélhetünk homogén csoportról, hiszen korábban jelentős különbségeket láthattunk a két fő komponens iskolázottsági és demográfiai mutatói között. Ezeket a különbségeket tovább növelhetik a felekezeti sajátosságok, amelyek elsősorban a zsidóság vonatkozásában jelentenek sajátos iskolázási mintákat.¹⁹

Érdekes egy másik számbavételi módot is alkalmaznunk a fentiek ellenőrzésére. E módszer szerint azt mutatjuk ki az alábbi ábrán, hogy a gimnáziumi diákok származási csoportok szerinti abszolút száma milyen arányban növekedett a vizsgált időszak két végpontja között.

¹⁹ Lásd elsősorban Karády Viktor széles körű munkásságát.

5. ábra

*A gimnazisták számának számszerű növekedése társadalmi nagycsoportok szerint
1882–1910 között*

Forrás: 6. táblázat.

Az 5. ábra megerősíti és szemléletesebbé teszi az előbbieken tett megállapításokat: a két modern, alkalmazotti társadalmi csoportot képviselő diákok száma nőtt legnagyobb mértékben. Az önálló értelmiség fiaiak száma lényegében az átlagnak megfelelően, vagyis a gimnazisták összlétszámának növekedésével egyezően alakult. Végül a mezőgazdasági és a polgári keresetű önállóak, valamint a köztisztviselők fiúgyermekének száma valamelyest alatta maradt az összlétszám-növekedés mértékének.

KÖVETKEZTETÉSEK

Összegezve: az iskolatípusok szerinti differenciálódás igen jelentősen előrehaladt az új évszázad első évtizedének végére, a régi középiskoláról, a gimnáziumról fokozatosan váltak le az újabb igényeket szolgáló sajátos képzési funkciók. A középszintű oktatás kiterjedése megindult, a gimnázium reprodukzív jellege csökkent, továbbá elérhetővé vált az újabb, modern alkalmazotti csoportok számára is. Az újabb keletű, praktikusabb-instrumentálisabb műveltséget átadó iskolatípusok közönsége pedig eleve nagyobbbrészt ezekből a (városi alkalmazotti) rétegekből került ki. A középfokú oktatási rendszer, a fenti – korántsem elégséges, hiszen csak egy-egy mintaévet bemutató – adatok tanúsága szerint, nem csekély mértékben idomult a változó, modernizálódó társadalmi szerkezethez. Annak eldöntése azonban további, mélyebb elemzést igényel, hogy ez az idomulás az alsóbb osztályok belépési esélyeinek növekedését jelentette-e, s ha igen, milyen mértékben, avagy inkább csak a középosztályon belül növekedett a belépő diákok száma, illetve a tanulmányok hossza is. Élére állítva a kérdést: a középszintű

oktatásban végbement átalakulás mennyiben szolgálta az iskolai teljesítményen alapuló széles körű mobilitást, és mennyiben a középosztály bezárkózását?

E kérdések megválaszolásához további adatgyűjtést és elemzést tartunk szükségesnek. Fontos lenne a két nyolcosztályos középiskola származási adatainak szétválasztása az alsó és a felső tagozatok szerint. Ezúton lehetne pontosabban megrajzolni a középfokú oktatás sajátos szerkezetét, a hagyományos iskolatípus, a gimnázium és az újabb, modern oktatási intézmények közötti funkciómegosztást és az ehhez illeszkedő iskolahasználatot. Ehhez a szétválasztáshoz reprezentatív mintavételi eljárást kell a későbbiekben kidolgoznunk.

Ugyancsak fontos feladat annak feltárása is, hogy az iskolatípusok közötti választásnak mekkora volt a szabadságfoka, illetve milyen áron lehetett azt realizálni. Arra gondolunk, hogy helyben működött-e az elképzeléseknek megfelelő iskolatípus, vagy többletköltségeket vállalva kellett az új iskolával más iskolázási helyet is választani. Ez nyilván nem mindenki számára volt reális alternatíva, ezért sok esetben alighanem az iskolahálózat determinálta az iskolaválasztást, az iskolázási döntéseket. Ezek a meghatározottságok az iskolatípusok területi-települési elhelyezkedése sajátos kombinációinak feltárásával nagyban megismerhetők lesznek. Az eddigiekben említett továbblépési lehetőségek mellett különösen nagy jelentőséget tulajdonítunk a személyes tényező bevonásának. Az iskolázás gyakorlatára vonatkozó egyéni megállapítások, amelyek kitérnek az iskolaválasztási döntések indokaira, az iskola, a tanulás megítélésére és értékére, az iskolai szocializáció hatására, az iskolázás szerepére az identitás és mentalitás alakításában, mind olyan újfajta információk lehetnek, amelyek az eddigi jobbra makroszerkezeti eredményeket termékenyen egészíthetik ki, új kutatási dimenziókat nyitva. Ezeket a heurisztikus értékű ismereteket elsősorban a korabeli visszaemlékezések iskolázásra vonatkozó tartalmainak módszeres kigyűjtésétől és elemzésétől reméljük.

FORRÁSOK

Barsi József 1869: *A közoktatás statistikája*. Pest.

Kereskedelmi Szakoktatás, 1907–1909.

Láng Lajos 1886: *Középoktatás hazánkban 1867–1886*. Budapest.

Magyar statisztikai évkönyv 1909–1911. Budapest, 1910–1912.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész. A népesség foglalkozása főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 56.) Budapest, 1915.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia. (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 61.) Budapest, 1916.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. A végeredmények összefoglalása. (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 64.) Budapest, 1920.

Schimmer, Gusztav 1858: *Statistik der Lehranstalten des österreichischen Kaiserstaates für die Studeninjahre 1851–1857. 1–2. Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* (7.) 1. 4.

- Statistisches Jahrbuch der Oesterreichische Monarchie für das Jahr 1863.* Wien, 1864.
- A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett tizenharmadik jelentése.* [1881/2–82/83] Budapest, 1883.
- A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett huszonötödik jelentése.* [1894/95] Budapest, 1896.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Archer, Margaret S. 1982: Introduction: Theorizing about the Expansion of Educational Systems. In: Margaret S. Archer (ed.): *The Sociology of Educational Expansion. Take-off, Growth and Inflation in Educational Systems.* Sage, 3–64. (Magyarul: Archer, Margaret S.: *Az oktatási rendszerek expanziója.* Budapest, 1988.)
- Buday László 1915: Népünk műveltsége. *Budapesti Szemle* 459. 372–395.
- Cohen, Gary B. 1996: *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria 1848–1918.* West Lafayette.
- Karádó Viktor 1997: A középiskolai elitképzés első történeti funkcióváltása (1867–1910). In: Karádó Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945).* Budapest, 169–194.
- Müller, Detlef K. – Ringer, Fritz – Simon, Brian (eds) 1987: *The Rise of the modern educational system. Structural change and social reproduction 1870–1920.* Cambridge.
- Mazsu János 1980: A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. *Történelmi Szemle* (23.) 2. 289–308.
- Mazsu János 1987–88: A magyarországi tisztviselő-értelmiségi réteg társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus időszakában. Egy réteg társadalomtörténeti makro-kutatásának határai és néhány fontosabb eredmény. *Történelmi Szemle* (30.) 1. 29–37.
- Mazsu, János 1997: *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914.* New Jersey.
- Nagy Péter Tibor 2013: Az iskolázottság és az iskolázás. Bevezetés a két megközelítés különbözőségéhez. *Educatio* (22.) 4. 529–554.
- Ringer, Fritz K. 1979: *Education and Society in Modern Europe.* Bloomington–London.
- Sasfi Csaba 2008: Iskolák és diákok középszinten az I. világháború előtti Magyarországon. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Budapest, 508–527.
- Sasfi Csaba 2010: Felekezeti és a középiskolai szocializáció színterei. *Századok* (144.) 3. 563–593.
- Sasfi Csaba 2013: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.* (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4.) Budapest.
- Timár Lajos 1991: A középfokú iskolarendszer modernizálása és a társadalmi mobilitás konfliktusai Budapesten 1873–1943 között. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalmi konfliktusok.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 3.) Salgótarján, 253–267.